

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 12/2 2023 s. 592-606, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

**TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TESPIH KULLANIMINA DAİR İFADELER: KARS İLİ
AĞIZLARI ÖRNEĞİ**

Muhammed ÇİTGEZ*

Geliş Tarihi: Aralık, 2022

Kabul Tarihi: Nisan, 2023

Öz

Tespih, gündelik yaşamımızda dinî ve sosyal bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk başta Allah'ı zikretmek amacıyla kullandığımız tespihler, son dönemlerde sosyal bir aksesuar formuna dönüşerek Türk kültüründeki yerini almıştır. Tespihin avcılıkta uğur getirme, savaşta güç kazandırma, hastalıklarda iyileştiricilik, nazar, büyü, gibi etmenlerden koruma gibi görevler üstlendiğini ve Bizans, Roma, Urartu gibi birçok uygarlıkta kullanıldığını görmekteyiz. Sosyal yaşantımızda izlerini gördüğümüz tespihe dil ve edebiyatımızda da rastlamak mümkündür. Türkiye Türkçesinde tespih kullanımına dair “tespih çek-” ve “tespih salla-” olmak üzere iki temel ifade mevcuttur. Bununla birlikte Türkiye Türkçesinde tespih, yapımından kullanımına kadar kendine ait bir kavram alanı oluşturmuş bir sözcüktür. Türkçenin zengin söz varlığı karşısında bu iki temel ifade, Kars'ta farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlara ek olarak, farklı zamanlarda farklı kişilerden derlediğimiz tespihin farklı kullanımlarına dil açısından yaklaşmaya çalışıp anlamlandırma denemeleri yapmaya ve bu anlamlandırma denemelerine ek olarak, derlenen ifadelerdeki söyleyiş özelliklerine dayalı ses ve şekil bilgisi farklılıklarını da göstermeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Tespih, tespih çekmek, tespih sallamak, Türkiye Türkçesi, Kars ağızı.

**EXPRESSIONS ON USING ROSARY IN TURKEY TURKISH:
EXAMPLE OF KARS DIALECTS**

Abstract

Rosary appears as a religious and social tool in our daily lives. At first, the rosary, which we used to remember Allah, have recently turned into a social accessory form and have taken their place in Turkish culture. It is known that the rosary undertakes tasks such as bringing good luck in hunting, gaining strength in war, healing in diseases, protection in factors such as the evil eye, charm, we understand that it was used in many other civilizations like Byzantine, Roman, Urartu, etc. It is possible to come across the rosary in our language and literature whose traces we see in our social life. There are two basic expressions regarding the use of rosary in Turkey Turkish, namely “tespih çek-” and “tespih salla-”. However, in Turkey Turkish, rosary is a word that has created its own conceptual field from its construction to its use. In the face of the rich vocabulary of Turkey Turkish, these two basic expressions appear in different forms in Kars. In addition to the this expressions, we compiled from different people at different times over a

* Dr. Öğr. Üyesi; Kafkas Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, muhammedcitgez@hotmail.com.

period of about ten years in Kars. In addition to the interpretation experiments, we will also try to show the phonetic and morphological differences based on the pronunciation features in the compiled expressions.

Keywords: Rosary, to count, counting beads, Turkish, Kars dialects.

Giriş

Tespih, “Arapça tesbîh: 1. isim; ‘Süphanallah’ sözünü söyleme. 2. isim; Belirli dinî sözleri tekrarlamak veya elde oyalanmak için kullanılan, türlü maddelerden boncuk biçiminde yapılmış, genellikle otuz üç veya doksan dokuz taneden oluşmuş dizi.” demektir (TS, 2011, s. 2337). Kavramsal manada tespih, “Din literatüründe imkân ve hudusun noksanlıklarından ve kendisine layık olmayan eş ve çocuk edinmek gibi niteliklerden Allah’ın tenzih edilmesidir” (Aydm, 2019, s. 2). Dungaj’ın aktardığına göre,

‘Sebh’ Arapçada suda ya da havada hızlı hareket etmek, nehirde yüzmek, boş vakit, geçimde tasarrufa gitme, işe gitmede acele etme, hemen işe koyulma, atların koşması, yıldızların yörüngelerinde hareket etmesi, çukur kazmak, çokça konuşmak, uzaklaştırmak gibi anlamlara gelmektedir. ‘Subha’, duâ ve nafilâ namaz anlamına gelir. “es-Sebbâha” ve “el-Musebbiha” kelimeleri işaret parmağı, “sebûha” kelimesi ise “Haram Belde” anlamındadır (Dungaj, 2006, s. 3).

Tespihin tarih sahnesine çıkışı hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte ilk tespihlerin kolye tanelerinden ilham alınarak yapıldığı düşünülmektedir (Nuhoğlu, 1995, s. 10). Gök Tanrı inancı ile İslamiyet arasında bazı dinsel törenler bağlamında benzerlikler bulunmaktadır. Altay bölgesi şamanlarında taşların güç ve enerjiye sahip olduğu inancı yaygındır. Bu sebeple şamanlar, kötü ruhları kovmak, kötü ruhlarla savaşmak, hastaları iyileştirmek için bu taşlardan yapılmış kolyeler veya bileklikler takmışlardır. Ayrıca avcı Türkler, bir güç alameti olarak avladıkları hayvanların dişlerini sökerek bunları ipe dizmiş ve boyunlarında, bileklerinde taşımışlardır (Elaltuntaş, 2014, s. 156-157; Gürsoy, 2006, s. 15). Tespih inançlar arası bir simge, sembol olarak karışımıza çıkmaktadır. İslamiyet’in yanı sıra Hinduizm, Budizm, Hristiyanlık, Musevilik gibi teolojik sistemlerde de tespih kullanılmıştır. Nitekim tespih ilk olarak Hinduizm’de ortaya çıkmış olup Budizm vasıtasıyla Doğu’ya, İslamiyet vasıtasıyla Ortadoğu’ya, Hristiyanlık vasıtasıyla da Avrupa’ya doğru yayılım göstermiştir (Gürsoy, 2006, s. 15). Tespih, Avrupa’da farklı isimlerde karışımıza çıkmaktadır. İngilizlerde “*dua boncukları*” anlamında “*prayer beads*”, Almanlarda “*gül çelengi*” anlamında “*Rosenkranz*” olarak kullanılmıştır (Erkiletlioğlu, 1998, s. 9-10). Tespihin 17, 33, 66, 99, 500, 1000 taneden/habbeden oluşan şekilleri tarih boyunca farklı medeniyetlerde gözlenmiştir (Gürsoy, 2006, s. 33).

İslamiyet’in kabulü ile gündelik yaşantımızda yerini almaya başlayan tespih ile ilgili Kur’an-ı Kerim’de ayetlerin, bazı kaynaklarda hadislerin bulunması, tespihin Türk toplumunca içselleştirilmesine zemin hazırlamıştır (Eroğlu, 2017, s. 235). İslamiyet’in ilk dönemlerine dair tespih ile ilgili bazı hadis ve söylenceler tespihin kültürümüzdeki yeri hakkında bilgiler vermektedir.¹ Kur’an’da bu kavram 92 ayette kullanılmıştır (Karagöz vd., 2015, s. 651)². Tespihin dinî kullanımı ve kavram alanından farklı olarak sanatsal ve tıbbi alanda da kullanımı

¹ Bunlar ile ilgili örnekler için bk. (Sarıcı, 2008, s. 17-22; Nuhoğlu, 1995, s. 12).

² Ali İmran: 41, Araf: 206, Hicr: 98, İsra: 44, Ra’d: 13, Meryem: 11, Taha: 33, 130, Enbiya: 20, 79, Nur: 36, 41, Furkan: 58, Rum: 17, Secde: 15, Ahzab: 42, Sebe: 10, Saffat: 143, 166, Sad: 18, 19, Mü’min: 7, 55, Zümer: 75, Fussilet: 38, Şura: 5, Fetih: 9, Kaf: 39, 40, Tur: 48, 49, Vakıa: 74, 96, Haşr: 1, Hadid: 1, 24, Cum’a: 1, Saff: 1, Tegabün: 1, Kalem: 28, 29, Hakka: 52, İnsan: 26, A’la: 1, Nasr: 3.

son dönemlerde yaygınlaşmıştır. Özellikle doğal taşların sağaltıcı özelliği bağlamında psikolojik bir araca da dönüştüğünü söylemek mümkündür. Öyle ki, “Uluslararası literatürde tesbih sanatı ile ilgili çalışmaların çokluğu ve çeşitliliği dikkat çekicidir. Tesbihin psikolojik tedavilerdeki etkisinin incelenmesi boyutunda bilimsel araştırmalar bulunmaktadır” (Tekin, 2014a, s. 1016-1017). Tespih, bir noktada onu kullanan kişilerde psikolojik bir zemin de oluşturmaktadır. Çalışmamızın kaynak kişilerinden bazılarında tespih kullanımının yüksek bağımlılık seviyesinde olduğunu görmekteyiz. Bu kişilerde tespih kullanımının basit bir uygulamadan sıyrılarak fetişizm boyutuna ulaştığını söylemek mümkündür. Değirmenci’ye göre,

Fetiş niteliği ya da anlamı objeyi kutsayan ritüellerden, o objenin yerleştirildiği, birlikte sınıflandırıldığı ve dolayısıyla onları diğerlerinden ayıran farktan veya o objeyi üreten kişi ya da ekolün halesinden kaynaklanmaktadır. Bu ritüeller veya o objeye belirli bir değer atfeden anlamlandırma kodları, o objenin elde edilmesinden önce o objeye yönelen arzuyu doğurmakta ve o objenin gücünü ya da yapabilirliğini duyurmaktadır. Hatta bu fetiş durumunun kendisi bir tür ritüele dönüşmektedir (Değirmenci, 2018, s. 168-169).

Tespihler, çeşit ve kalitelerine göre farklılık göstermekle birlikte birçok malzemeden meydana getirilebilir (Tekin, 2014b, s. 34-42)³. Tespihler yapılış şekillerine göre, yuvarlak, küre, beyzî, şalgamî, armudî, yarım beyzî, yassıca yuvarlak, arpa gibi adlar almaktadır. Tespih, önemli bir zanaat formu kabul edilmekte; sabır, emek isteyen ustalık eserleri, günümüzde fabrikasyon ürünlere kıyasla daha çok rağbet görmektedir; bu alanda usta-çırak ilişkisi hâlâ devam etmektedir (Polat, 1995, s. 8; Durbaş, 2010a, s. 6). 19. yüzyılda İstanbul’da müstakil tespih ustalarını ayrı tutarak yalnızca Kapalıçarşı civarında 300’den fazla tezgâhı olan ustanın varlığı tespit edilmiştir (Gorbon, 1980, s. 1-2). Osmanlı’dan günümüze birçok önemli tespih ustası olmuştur. Anadolu’nun farklı yerlerinde tespih, bir geçim kapısı özelliği taşımaktadır ki mağaza ve çerçilik geleneği bağlamında bugün yaşayan bir ticarî eylem olarak devam etmektedir (Tozlu, 2013, s. 210).

Tespihin kendine ait bir terminolojisi mevcuttur. Bu durum, tespihin sistematik bir temel üzerine kurulduğunun göstergesi olup genellikle Türkçe, Arapça ve Farsçadan kurgulanmıştır. Bazı tespih terimleri şunlardır: alt ağaç, arda, çarköşe, çeken, çıkırık kemâne, delikli peşme, faseta, hadde, imâme, kamçı, kelebek, kılabdan, kilit (takoz), kubbe, kürevi, malafa, manşon, nişâne (durak), sıgırcık, sübhakeş, tahril, tane, tay, tepelik, tezgâh, tezgâh takozu, türk başı, pul, püskül, vird, yüsr, zenne (Tekin, 2014b, s. 52-53).

1. Dil ve Edebiyat Bağlamında Tespih

Bu çalışmada başvurduğumuz kaynakların büyük bir çoğunluğunda *tesbih* sözcüğü kullanılmıştır. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu’na göre *tesbih* yerine *tespih* şeklini, yani /b/ yerine /p/ kullanmamız gerekmektedir (YK, 2005, s. 450).

Tespih sözcüğüne tarihî metinlerde rastlamak mümkündür. Örneğin, Kutadgu Bilig’in 3287. beytinde “*dua etti, yine biraz bekledi*” anlamında “*turup yundı kıldı yana tañ nâmaz / du’a kıldı tesbih yime küdti az*” (KB, 2007, s. 333); Mantıku’t-Tayr’ın 409 ve 410. beyitlerinde

³ Gümüş, altın, akik, kantaşı, yeşim, yıldız taşı, Oltu taşı, necef, zümrüt, yakut, elmas, kristal, lapis (lazuli), zeberced, sabun taşı, lüle taşı, aynihûr, malahit, ametist, kehribar, kaplan gözü, şah maksut taşı, amber, abanoz, demirhindi, düreydâri (düveydarî), gül ağacı, kan ağacı, kördiken, kuka, sandal ağacı, pelesenk, kelebek (kalenbek), zeytin ağacı, narçıl ağacı, öd ağacı, mâverd, andız, hurma çekirdeği, nebik, tik ağacı, ünnab, yılan ağacı, menengiç ağacı, anjan ağacı, grenadillo, kiral ağacı, şimşir, bağa, fildişi, sedef, balık dişi, deniz devesi (deniz fili), naka, inci, yüzürü (yüsrü), zergerdan, mercan vb.

“Ol biri eydür ki tesbîhüñ kanı / Âdemî tesbîh-ile olur gani” / “Eydür ol tesbîh terkin çün kılâm / Bilüme zünnârı bağlayubilem” (Yavuz, 2007, s. 26); Tezkiretü'l-Evliyâ'da, “...Namazı bitirince tesbihle meşgul oldu. Tesbihini bitirsin diye sabrettim...” (Attar, 1984, s.66), “... Halbuki üç kere tesbih getirmek sünnettir...” (Attar, 1984, s. 67), “... başına yünden bir külah geçirmiş ve boynuna da bir tesbih asmıştı...” (Attar, 1984, s. 128), “... Sonra tesbih getirmeye ve her tesbih için bir parmağını kapatmaya başladı...” (Attar, 1984, s. 485); Mu'inü'l-Mürîd'de “Sena hâmd u tesbîh ü tehlîl uruğ / bu ma'nî için til yarattı kuruğ...” (Toparlı ve Argunşah, 2008, s. 132); Kitâb Gülistân bi't-Türkî'de “...ayttım ol kuşlar turup tesbîh okur...” (127-9), “...okur tesbîh gül bülbül bigin bil...” (129-5), “...mürüvvet bolmağay barça tesbîh ve tehlîl...” (127-3), “...bolup her bir tiken tesbîhine til...” (129-6) (Karamanlıoğlu, 1989, s. 63,64) şeklinde geçmektedir.

Tespih bazen dinsel bazen de şekilsel özellikleriyle daha ziyade Türk Halk Edebiyatı ile Dini-Tasavvufî Türk Edebiyatı'nda karşımıza çıkmaktadır. Gevherî, Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Seyranî, Kevserî, Aşık Veysel vb. birçok sanatçıda tespih sözcüğünün kurgulandığı şiirleri; yine fıkralarda, türkülerde, manilerde, bilmecelerde tespihin kullanıldığı söylemleri görmekteyiz (Elaltuntaş, 2014, s. 161-166). Ömer Hayyam, Turgut Uyar, Cemil Meriç, Atilla İlhan, Necip Fazıl Kısakürek, Abdülhak Şinasi Hisar, Mithat Cemal Kuntay, Orhan Kemal, Sevinç Çokum gibi farklı sanatçıların eserlerinde hatta film ve dizilerde tespih ile kurgulanmış metin, durum ve olaylara rastlamaktayız (Arslan, 2018, s. 41-50). Edebiyatımızda tespih ve tespihi oluşturan parçalar üzerine kurgulanmış teşbihlere de sıkça yer verilmiştir (Deger, 2019, s. 263).

Türkçede tespih kullanımına dair “tespih çek-” ve “tespih salla-” olmak üzere iki temel ifade mevcuttur.

TS'de “tespih çek-” ifadesi yer alırken, “tespih salla-” ifadesi bulunmamaktadır. “Tespih çek-” ifadesi TS'de, “Tespihin tanelerini birer birer iki parmak arasından geçirmek; Allah'ın adını zikrederek ibadet etmek, tespih tanelerini çeşitli maddelerden imal etmek veya aynı boyda düzenlemek.” olarak geçmektedir (TS, 2011, s. 2337). Yine TS'de “Tespihe dizer gibi dizmek” ifadesi mevcuttur ki anlamı, “Futbolda, rakip takımın oyuncularını arasından birer birer geçip gitmek”tir (TS, 2011, s. 2337). Tespih sözcüğü ile kurgulanmış TS'de diğer sözcüklerimiz ise şunlardır: “tespih ağacı, tespih ağacıgiller, tespih böceği, tespih böcekleri, tespih çalısı, tespihçi, tespihçilik, tespihli, tespihli silme, mercan tespih” (TS, 2011, s. 2337).

Anadolu'da tespih, farklı şekillerde telaffuz edilmektedir. Örneğin, İç Anadolu Bölgesi'nde bilhassa Konya ve çevresinde “tesbik”, Sivas ve çevresinde “tesbeğ”, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Şanlıurfa'da “tösbeğ”, Bingöl'de “tisbah” olarak ağız özelliklerine göre değişkenlik göstermektedir (Elaltuntaş, 2014, s. 163). Bu söyleyiş farklılıklarına DS'de rastlamadığımızı belirtmekte fayda vardır. DS'de tespihin sadece tesbah şeklinde Şehli, Piraziz-Giresun ve Gaziantep yörelerinde kullanıldığını görmekteyiz (DS, 1993, s. 3895).

Çalışmamızın esasını oluşturan Kars ilinde tespih sözcüğü için, tesbih-tesbah karşılığı kullanılmaktadır. Özellikle Terekeme ağzında bu ifadelerin yoğun olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıda tespih kullanımına ait ifadelerde yine değineceğimiz belli başlı ses olayları şunlardır:

Ünlü Değişimleri

1.) a > á: *tane > táne*

Türkiye Türkçesi ağızlarında sıkça görülen bu değişim, bölge ağzında tamamlanmamış olmakla birlikte, Kars Terekemeleri ağzında bu benzeşme yarım kalmıştır. Kars ili ağızlarında bazı alıntı kelimelerde benzeştirme yoluyla bu değişikliğe gidilmekte ve genellikle sözcüğün ilk hecesinde görülmektedir (Ercilasun, 2002, s. 86).

2.) e, i > é: *gidip > gédif, gelmek > gèlmeh, getirmek > gétirmeh, vermek > vèrmeh, etmek > étmeh*

Esasen Kars ili ağızlarının hemen hemen tamamında görülen bir ses değişikliği olmakla birlikte, /e/ ile /i/ arasında dar kapalı bir ünlüye tekabül etmektedir. Azeri ve Terekeme ağızlarında daha baskındır (Ercilasun, 2002, s. 51-52).

3.) i > é: *gidip gelmek > gédif gèlmeh*

Kars ili ağızlarında ilk hecelerde görülen e'leşme temayülüne bağlı olarak alıntı sözcüklerin ilk hecesinde, ilerleyici benzeştirme yoluyla meydana gelen değişikliklerde ve bazı *i>é* farklılıklarının eski şekillerinin devamından ibaret olduğunu söyleyebileceğimiz bir ses olayıdır (Ercilasun, 2002, s. 93-94).

4.) i > ü: *dizmek~düzmek > dizmeh~düzmeh*

Burada *i > ü* değişimi fonetik bir hadise olarak karşımıza çıktığı gibi, Türkçe Sözlük'te yer alan “*Düzene sokmak, düzene koymak, sıralamak, elverişli, uygun bir duruma getirmek*” (TS, 2011, s. 596) anlamındaki işlek olarak kullanılan *düz-* fiiliyle de anlamlandırılabilir. Nitekim, Ercilasun'a göre *i > ü* değişimi, dudak ünsüzlerinin etkisiyle sözcüğün ilk hecesinde meydana gelen bir ses olayıdır (Ercilasun, 2002, s. 88).

Ünsüz Değişimleri

1.) k > ħ: *çekmek > çeħmeh, dönmek > dönmeħ, gelmek > gelmeħ, bindirmek > mindirmeħ, etmek > étmeħ, getirmek > gétirmeħ, renk > renħ, dizmek~düzmek > dizmeħ ~ düzmeħ*

Anadolu'da birçok ağız bölgesinde görülmekle birlikte, Kars'ta Azeri ve Terekeme ağızlarında da görülen bu değişim, sözcük ve hece sonlarında kaideleşmiş durumdadır (Ercilasun, 2002, s. 112).

2.) k > ħ: *turlamak > turramaħ, atmak > atmaħ, sallamak > sallamaħ, saymak > saymaħ, bayılmak > bayılmaħ, karatmak > ğarartmaħ, yapmak > yapmaħ, tornalamak > torna lamaħ, bak > baħ*

Kars ili ağızlarındaki en yaygın sızıcılaşma olayıdır. Sözcük ortasında ve sonunda görülmekte olup Anadolu ağızları içinde farklı bölgelerde de kaideleşmiş durumdadır (Ercilasun, 2002, s. 88).

3.) k > ğ: *karatmak > ğarartmaħ, birkaç > birĝaħ*

Kars ili ağızlarındaki en yaygın sedalılılaşma olayıdır. İster Türkçe olsun ister alıntı sözcük olsun, kelime başındaki bütün k'ler ğ olmuştur (Ercilasun, 2002, s. 106).

4.) t > d: turlamak > durramah, tur > dur

Kars ili ağızlarında en dikkat çekici değişikliklerden birisidir. Kelime başındaki *t>d* değişimi bakımından Azeri ve Terekeme yazı diline bağlıdır. Eski Anadolu Türkçesindeki *t>d* ve *d>t* değişikliklerinin Batı Türkçesinin yazı dilindeki dönüşümü şeklindedir (Ercilasun, 2002, s. 107-108).

5.) b > m: bindirmek > mindirmeh

Ağız ünsüzü olan *b* sesinin burun sesi olan *m* sesine dönüşmesi bir nazallaşma olayıdır. Sadece Kars Azerileri ve Terekemeleri ağızında kelime başında görülen *b>m* değişimi iç sesteki *n* ve *ŋ* burun akıcıları etkisiyle oluşmuştur (Ercilasun, 2002, s. 116).

6.) b > v: sabır > savır

Terekeme ağızının en belirgin ses olaylarından birisidir. Bu ağızda istinasız bir şekilde sözcük ortasındaki *b* ünsüzleri *v* ünsüzüne dönüşmektedir (Ercilasun, 2002, s. 114).

7.) p > f: gidip gelmek > gèdif gèlmeh, dönüp gelmek > dönüf gèlmeh, bayılıp gelmek > bayılıf gèlmeh

8.) v > f: salavat > salafat

9.) z > s: zikir > sikir

10.) l > r: turlamak > turramah

Ünlü Türemesi: stres atmak > sitres atmah

Ünsüz Türemesi: adım > addım, dua > duva

Tespihin kişiden kişiye değişen kullanım şekilleri olmakla birlikte, tespihin kullanımına dair farklı ifadelerin de olduğunu görmekteyiz. Kullanıcıların sosyal, ekonomik, siyasî, psikolojik vs. özellikleri bu ifadelere yansımaktadır. *Tespih çek-* ve *tespih salla-* ifadelerine ek olarak yaptığımız derlemeler sonucunda kaynak kişilerden elde ettiğimiz verilere göre tespih kullanımına dair Kars ili ağızlarında kullanılan ifadeler şunlardır:

1.) çek- > çeħmeh

Anadolu’da ilk tespihler, kemane adı verilen tezgâhlarda elle yapılmaktaydı. Kemanede el gücü ile “*çekerek*” tespih yapanlara da bu anlamda “*çekken*” adı verilmekteydi (Tekin, 2014b, s. 31). *Tespih çek-* ifadesi anlam genişlemesine uğrayarak tespihi kullanma uygulamalarından birinin adı hâline dönüşmüştür. Bu ifadeyi, TS’de *çek-* fiiliyle verilen “*Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmek; bir yerden başka bir yere taşımak, yürütmek, sürmek*” (TS, 2011, s. 514-515) karşılıklarıyla tespih tanelerini bir yön doğrultusunda hareket ettirme olarak anlamlandırabiliriz. *Çek-*, Kars ili ağızlarında *çeħmeh* şeklinde telaffuz edilmekle birlikte tespih kullanımında en sık kullanılan ifadelerin başında gelmektedir. (KK. 1, KK. 2, KK. 3, KK. 4, KK. 5, KK. 6, KK. 7)

2.) boş çek- > boş çeħmeh

boş çek-, tespihin sadece ibadet amacıyla kullanılması gerektiğini, elde boşu boşuna kullananların onu “*boş çektiğini*” ifade eden bir söylemdir.

KK. 2 ile yaptığımız mülakatta, tespihi “oyuncak gibi elde taşımamamızı, sadece Allah’ı zikretmek için kullanmamız gerektiğini” dile getirmektedir. Kars ili ağızlarında *boş çeħmeħ* olarak kullanılmaktadır. Bu ifadeyi, Arslan’ın yaptığı derlemelerde de görmekteyiz. Mülakat yapılan kişinin tespihi zikir amaçlı kullandığını, zikir dışında kullananların tespihi boş çeħtiklerini ifade etmiştir. Kurgusal olarak düşündüğümüzde “gereksiz, boş yere” anlamı ile kullanılmış olmasına rağmen tespih kullanımına dair farklı bir ifade olarak da değerlendirmek mümkündür (Arslan, 2018, s. 110).

3.) boşuna çek- > boşuna çeħmeħ

Bu ifade, yukarıda yer alan *boş çek-* fiili ile aynı görev ve anlamda kullanılmakla birlikte Kars ili ağızlarında *boşuna çeħmeħ* olarak tespit edilmiştir (KK. 2).

4.) tane tane çek- > tane tane çeħmeħ

Tane tane çekmek, kullanıcının tespihi acelelikten uzak, tespihin tanelerini içine sindire sindire, yavaş yavaş, büyük bir zevk ve şevkle hareket ettirmesi olarak anlaşılabılır.

KK.2, “*Tesbaħı tane tane çeħmeħ gerekir*” demektedir. Bu ifadede yine Arslan, derleme yapılan kişinin tespih kullanımını “*tane tane çekmek*” olarak dile getirdiğini söylemektedir. “*Adım atmak, tane tane çekmek, saymak*” gibi eylemlerin belli bir ritim dahilinde olduğunu ve bu ritmin kullanıcıyı rahatlatıldığını ifade etmektedir (Arslan, 2018, s. 104).

5.) adım at- > addım atmaħ

TS’de *adım at-*, “*Yürümek için ayağını öne doğru uzatıp basmak; bir işe ilk kez girişmek*” (TS, 2011, s. 29) olarak geçmektedir. Bizim derlediğimiz ifadede, tespihin her tanesi bir adıma benzetilmiştir ve tespihin ilk tanesinden son tanesine kadar adım adım yürüme eylemi olarak anlaşılmıştır. Çekilen her tespih tanesi, bir adıma tekabül etmektedir ve *adım at-* Kars ili ağızlarında *addım atmaħ* şeklinde kullanılmaktadır (KK. 3).

Arslan’ın derlemelerinde de bu ifadeye “*Adım atmak, tane tane çekmek, saymak bütün bunlar, belli bir ritimde uygulanan eylemlerdir ve bu ritim kişileri rahatlatmaktadır.*” şeklinde yer verilmiştir (Arslan, 2018, s. 104).

6.) salla- > sallamaħ

TS’de, “*Düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek; uydurmak, kafadan atmak; sarsmak, beklenmedik bir başarı kazanmak; zor durumda bırakmak; bir işi sürekli olarak başka bir zamana ertelemek, savsaklamak; vurmak, atmak*” (TS, 2011, s. 2020) olarak geçen bu ifade, günümüz tespih kullanımında en sık başvuru alan ifadelerden biridir. Tespihi, “*düzenli bir biçimde ve hep aynı doğrultuda hareket ettirmek*” anlamındadır ve Kars ili ağızlarında *sallamaħ* şeklinde kullanılmaktadır (KK. 1, KK. 2, KK. 3, KK. 4, KK. 5, KK. 6, KK.7). 33 habbeli tespihler, Allah’ı zikretmek ile yakından ilgili olduğundan bu kullanım için uygun değildir. Genelde sallama tespihler, 17 habbelidir veya 33 habbeden biri çıkarılarak elde edilen 32 habbeli tespihlerdir. Efe veya maskot adıyla da anılan bu 17 habbeli tespihler, Allah’ı zikir için kullanılamaz. Nitekim KK.1’den aldığımız bilgilere göre, eskiden İstanbul’da yaşayan Tophane kabadayıları hep 32 habbeli tespih kullanırlarmış.

7.) say- > saymaḥ

TS'de say- fiili bu ifadeye uygun düşen anlamlarıyla “*Bir şeyin kaç tane olduğunu anlamak için bunları birer birer elden veya gözden geçirmek, sayısını bulmak; sayıları arka arkaya söylemek; herhangi bir sıraya koymak, herhangi bir sırada yer aldığını kabul etmek; arka arkaya söylemek, sıralamak*” (TS, 2011, s. 2050) şeklinde geçmektedir. Tespih taneleri üzerinde bir sayma eylemine tekabül eden bu ifade için KK. 1, tespih çeken birini gördüğünde “*Hele ver, ben de sayayım.*” diyerek karşısındaki kişiden tespihi bu dil ile rica ettiğini, birkaç dakika sonra da tespihi geri verdiğini ifade etmektedir. Kars ili ağızlarında *saymaḥ* olarak kullanılmaktadır.

8.) gidip gel- > gèdif gèlmeh

Bu ifadeyi tespihin ilk tanesinden başlamak üzere son tanesine kadar tespihi kullanma eylemi olarak, başlangıç noktasından bitiş noktasına doğru bir gidiş ve geri geliş anlamı taşımaktadır. KK. 4, mesleği gereği mahkûmlar arasında uzun süre bulunmuştur ve cezaevlerinde bu ifadeye çok sık rastladığını söylemektedir. Ödünç istenen bir tespih için Akyaka / Kars doğumlu bir mahkûmun “*Ola hele vèr, gèdif gèlim.*” şeklinde bir ifade kullandığı ifade edilmiştir.

9.) bir gidip gel- > bir gèdif gèlmeh

Bu ifade de “*gidip gel-*” kullanımında olduğu gibi ortak bir anlam taşımaktadır ve bunlara ek olarak tespih kullanımının sadece bir defa yapılacağını yukarıda yer alan *gèdif gèlmeh* ifadesinde olduğu gibi tespih taneleri arasında bir geliş ve gidiş anlamı taşımaktadır (KK. 4).

10.) bir yol gidip gel- > bir yol gèdif gèlmeh

TS'de *yol* sözcüğü, “*kez, defa, kere, sefer*” (TS, 2011, s. 2602) anlamında da kullanılmakta olup, derlediğimiz bu ifadede tespihin yukarıda sıraladığımız “*bir gidip gelmek / bir yol gidip gelmek*” ifadelerine ek olarak yine tespih kullanımının bir defaya mahsus olacağına işaret etmekte *bir yol gèdif gèlmeh* şeklinde telaffuz edilmektedir (KK. 4).

11.) bir baş gidip gel- > bir baş bir gèdif gèlmeh

DS'de *baş* sözcüğü “*tane*” anlamında yer almaktadır (DS, 1993, s. 549). Bu ifade, tespih kullanıcısının tespihi sadece bir defa, bir tane, bir kereye mahsus olarak kullanması şeklinde açıklanabilir. *Bir yol gidip gel-* ile aynı anlam ve görevi taşımaktadır ve Kars ili ağızlarında *bir baş bir gèdif gèlmeh* şeklinde tespit edilmiştir (KK. 4).

12.) tur at- > tur atmaḥ

TS'de “*Dolaşmak, dolaşıp gelmek, dönmek; şampiyon olunca veya galip gelince takım oyuncularını seyircileri selamlayarak sahada dolaşmak*” (TS, 2011, s. 2386) anlamıyla ifade edilen *tur at-* fiili tespih kullanıcısının taneler arasında baştan sona doğru gidip gelmesi olarak anlamlandırılabilir (KK. 3). Kars'ta ve kısmen de Erzurum'da rastladığımız bu ifade için *tur atmaḥ* şekli kullanılmaktadır. KK. 6, tespihi kâinat, tanelerini de insanoğlu olarak nitelendirmekte ve insanoğlunun kâinatta doğumdan ölüme kadar olan sürecini tespih üzerinden yorumlamaktadır.

Arslan'ın derlemelerinde de adım saymak amacıyla tespihten istifade edilebileceğini “Doksan dokuz tane var, bir tur attı doksan dokuz, imameyi de sayar der ki yüz adım attım. Bunu yüz kere çevirse bin adım attım demiş olur” ifadesiyle görmekteyiz (Arslan, 2018, s. 104).

13.) *adım at-* > *addım atmaḥ*

KK. 3 ile mülakatımızda elinde güzel bir tespih olan birisini gördüğünde tespihi kısa süreli kullanım amacıyla isterken “*Vêr birgaç addım atım.*” şeklinde bir ifade kullandığını görmekteyiz. Kaynak kişi tespihin her tanesini *tur at-* fiilinde olduğu gibi bir adım olarak anlatmaktadır.

14.) *turla-* > *turramaḥ, durramaḥ*

KK. 3, *turla-* fiilini, tespihin taneleri arasında gidip gelmek olarak nitelendirmektedir. TS'deki *turla-* fiilli “*Tur atmak, dolaşmak, dönüp durmak, turalamak*” (TS, 2011, s. 2387) anlamıyla bu ifade ile örtüşmektedir. Kars ili ağızlarında *turramaḥ, durramaḥ* şekillerinde karşımıza çıkmaktadır.

15.) *tur bindir-* > *tur mindirmeḥ, dur mindirmeḥ*

Yine KK. 3, *turla-* ve *tur bindir-* fiillerinin ikisinin de aynı anlamda kullanıldığını dile getirmiştir. TS'deki *turla-* fiili “*Uzun mesafeli pist yarışlarında hızlı olanlar, yavaş olanları bir veya daha fazla tur geride bırakmak; üstün gelmek, fark atmak*” (TS, 2011, s. 2386) şeklindedir. Sözlükte yer alan bu ifadeler, tespih kullanımına dair tam bir anlam karşılığı vermese de KK. 3'ün *turla-* ifadesiyle birlikte düşünüldüğünde tespih taneleri arasında bir gidiş-geliş ve başa dönüş olarak nitelendirilebilir.

16.) *dön-* > *dönmeḥ*

KK. 1'e göre tespihin bir başından başlayıp aynı yere gelmeye *dön-* denmektedir. *Dönüp gel-, bir yol dönüp gel-, o yan baş, bu yan baş dönüp gel-* kullanımları da vardır.

TS'de yer alan “*Kendi eksenini üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek; geri gelmek, geri gitmek; yönelmek, sapmak; belirli bir yerde dolaşmak; kendini bir yandan bir yana çevirmek; yönetilmek, düzene konulmak, çekip çevrilmek*” (TS, 2011, s. 714) ifadeleri de çoğunlukla bu örnek kullanıma uymaktadır. Kars ili ağızlarında *dönmeḥ* olarak karşımıza çıkmaktadır.

17.) *dönüp gel-* > *dönüf gèlmeḥ*

Dönüp gel- fiili yukarıda yer alan *dön-* fiili ile aynı görev ve anlamda kullanılmaktadır. (KK. 1)

18.) *bir yol dönüp gel-* > *bir yol dönüf gèlmeḥ*

Dön-, dönüp gel- kullanımlarıyla aynı görev ve anlamı taşımaktadır (KK. 1).

19.) *o yan baş, bu yan baş dönüp gel-* > *o yan baş, bu yan baş dönüf gèlmeḥ*

Dön-, dönüp gel-, bir yol dönüp gel- örnekleriyle aynı görev ve anlamdadır (KK. 1).

20.) *bayıl-* > *bayılmaḥ*

TS'de *bayıl-*, “*Baygın duruma girmek, uyur gibi olmak, kendinden geçmek, kendini kaybetmek; çok hoşlanmak, çok sevmek; sıcak, açlık, susuzluk, yorgunluk vb. etkenlerle*

dayanma gücünü yitirmek; vermek, ödemek” (TS, 2011, s. 286) anlamlarında kullanılmaktadır. KK. 3, bu ifadeyi tespih kullanırken kendinden geçme, haz duyma olarak nitelemektedir.

21.) bayılıp gel- > bayılıf gèlmeh

Bayıl- örneğiyle aynı görev ve anlamda kullanılmaktadır ve Kars ili ağızlarında *bayılıf gèlmeh* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (KK. 3).

22.) stres at- > sitres atmağ

KK. 1, tespih kullanırken “*Tespihi çekmiyorum stres atıyorum.*” ifadesini kullanmıştır. “*Tespih ile stres atıyorum.*” cümlesinden bağımsız olarak burada kaynak kişi tespihin kullanımında farklı bir tabir işletmektedir. TS’de “*Bir etkinlikte bulunarak gerginlikten, sıkıntıdan kurtulmak*” olarak geçmektedir (TS, 2011, s. 2162).

23.) sabır çek- > savır çeğmeh

Sabır çek-, tespih kullanımının dinî uygulamaları içinde yer alan bir ifadedir (KK. 5; KK. 6). Allah’ı tespih etme anlamına gelir. TS’de *sabır çek-* fiili yer almamakla birlikte; “*Bir sıkıntıya ses çıkarmadan veya ona karşı bir şey yapmadan katlanmak*” anlamıyla *ya sabır çek-* olarak geçmektedir (TS, 2011, s. 2495).

24.) ya sabır çek- > ya savır çeğmeh

Sabır çek- ifadesi ile aynı görevdedir. TS’de, “*Bir sıkıntıya ses çıkarmadan veya ona karşı bir şey yapmadan katlanmak*” (TS, 2011, s. 2495) olarak kullanılmaktadır (KK. 5; KK. 6).

25.) volta at- > volta atmağ

“*Bir aşağı bir yukarı dolaşmak*” (TS, 2011, s. 2489) anlamına gelen *volta at-*, tespih kullanımında bir baştan bir başa dolaşmayı ifade etmektedir (KK. 3).

26.) zikir çek- > Sikir çekmeh

Zikir, “*Anma, söyleme, sözünü etme; bir tarikata bağlı olanların Tanrı’nın adını art arda söylemesi*” demektir (TS, 2011, s. 2659). Tespih kullanımının dinî uygulamalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (KK. 7).

27.) tespih et- > tesbiğ etmeh

tespih et- de yine tespih kullanımının dinî yönüyle ilgili bir ifadedir (KK.7). Yukarıda bahsettiğimiz gibi Allah’ı eksik sıfatlardan uzak tutmak, O’nun şanının yüceliğini anmak demektir.

28.) salavat getir- / salat getir- > salaFat gètirmeh

Salavat getir-, “*Hz. Muhammed’e saygı bildirmek için dua okumak; tehlikeli bir durumda dua okumak.*” anlamına gelir (TS, 2011, s. 2017). *Salavat getir-*, tespih kullanımında uygulanan dinî uygulamalardan biri olup *salat getir- / salaFat gètirmeh* şekliyle de Kars ili ağızlarında kullanılmaktadır (KK. 2; KK. 7).

29.) salavat çek- / salat çek- > salaFat çekmeh

Salavat getir-, *salat getir-* ifadeleri ile aynı anlam ve görevde kullanılmaktadır (KK. 2; KK. 7).

30.) *dua say-* < *duva saymaḥ*

KK. 7, derlememizde “*Mesela baḥ oḡlum, řu anda duva sayıyorum.*” diyerek zikir yaparken duaları saymak amacıyla tespihi kullandığını ve tespih taneleri arasında duaları bir sıraya koyduğunu ve bu sıraya göre duaları okuduğunu eklemiştir.

31.) *karart-* > *ḡarartmaḥ*

“*Rengini karaya çevirmek, esmerleştirmek, siyahlaştırmak; karanlık duruma getirmek; ışığı kısmak veya örtmek; kötü bir duruma getirmek*” (TS, 2011, s. 1322) anlamına gelen *karart-* fiili, özellikle kuka gibi çektikçe renk değiştiren tespihlerin kullanımına dair bir ifadedir (KK. 3).

32) *renk ver-* > *renḥ vèrmeh*

Karart- ifadesinde olduğu gibi renk değiştirme işlemine ait bir kullanım olmakla birlikte (KK. 3), TS’de “*Çamaşır rengi solmak; canlılık veya değişiklik kazandırmak; açık etmek*” olarak geçmektedir (TS, 2011, s. 1973).

33.) *tespih diz-, tespih düz-, tespih yap-, tornala-* > *tesbiḥ-tesbaḥ dizmeh, tesbiḥ-tesbaḥ düzmeh, tesbiḥ-tesbaḥ yapmaḥ, tornalamaḥ*

Bu ifadeler, tespih kullanımına dair söylemler olmasa da derlemelerimizde karşılaştığımız ve burada zikretmeyi gerekli gördüğümüz kullanımlardır. *Tespih diz-, tespih düz-, tespih yap-, tornala-* fiilleri tespihin yapılış ve habbelerinin ipe dizilişlerini ifade etmektedir (KK. 1; KK. 3; KK. 4).

2. Sonuç

Tespih; yüzyıllar boyu birçok medeniyette, farklı kullanım amaçlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Tespih; kimi zaman sosyal bir statü simgesi, kimi zaman bir aksesuar, kimi zaman da dinî ritüellerde kullanılan bir araçtır. Bizans, Roma, Urartu, Hitit, İran, Suriye, İsrail, Lübnan, Çin vb. daha birçok medeniyette izlerini gördüğümüz tespih; Türk kültüründe de yerini bulmuştur. Özellikle İslamiyet’in kabulüyle dilimize yerleşmeye başlayan tespih kullanımına dair ifadeleri farklı meslek gruplarından derlemeye çalıştık. İlk başta sohbet esnasında karşılaştığımız bu ifadelerin yaptığımız derleme çalışmalarıyla daha geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu gördük. Türkçenin söz varlığı bağlamında düşündüğümüzde bu ifadelerin zenginliğinin tesadüfî olmadığını söyleyebiliriz. Türkçede tespih kullanımının *çek-* ve *salla-* olmak üzere temel iki kullanımı mevcuttur. Bunlarla birlikte Kars ili ağızlarından tespit ettiğimiz ifadeler şunlardır: *çek-, boş çek-, boşuna çek-, tane tane çek-, adım at-, salla-, say-, gidip gel-, bir gidip gel-, bir yol gidip gel-, bir baş gidip gel-, tur at-, adım at-, turla-, tur bindir-, dön-, dönüp gel-, bir yol dönüp gel-, o yan baş, bu yan baş dönüp gel-, bayıl-, bayılıp gel-, stres at-, sabır çek-, ya sabır çek-, volta at-, zikir çek-, tespih et-, salavat getir- / salat getir-, salavat çek- / salat çek-, dua say-, karart-, renk ver-, tespih diz-, tespih düz-, tespih yap-, tornala-*.

Çalışmamızda karşımıza çıkan ünlü değişimleri (“*a > á*”, “*e, i > é*”, “*i > ê*”, “*i > ü*”), ünsüz değişimleri (“*k > ḡ*”, “*k > ḥ*”, “*k > ḡ*”, “*t > d*”, “*b > m*”, “*b > v*”, “*p > f*”, “*v > f*”, “*z > s*”, “*l > r*”), ünlü ve ünsüz türemeleri (*stres atmak > sitres atmaḥ*, *adım > addım*, *dua > duva*) gibi tespit ettiğimiz bu ses olayları, Türkiye Türkçesi ağızlarında sıkça gördüğümüz ses olayları olmakla birlikte, özellikle çalışma sahamızda yer alan Kars Terekemeleri ve yerlilerinde

hâlen işlek durumdadır. Bu durum, Türkçenin fonetik düzenine ve değişim eğilimine göre de bir uyum göstermektedir.

Bu sözcüklerin büyük bir çoğunluğu, ifadeye tespih habbelerinin arasında dolaşma ve dinî uygulamalarda zikir söylemi oluşturma amacıyla kullanılmıştır. Kars ili ağızlarından hareketle Türkçenin söz varlığının zenginliğini tespih üzerinden yukarıda sıraladığımız ifadelerle örneklendirebiliriz.

Kısaltmalar

çev. : *Çeviren*

diğer. : *Diğerleri*

DS : *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*

KB : *Kutadgu Bilig*

KK : *Kaynak kişi*

TS : *Türkçe Sözlük*

YK : *Yazım Kılavuzu*

Transkripsiyon Harfleri

á : a-e arası ünlü

é : e-i arası ünlü

ğ : Arka damak g’si

h : Nefesli h

h : Sızıcı h

F : f-v arası ünsüz

S : s-z arası ünsüz

T : t-d arası ünsüz

Kaynak Kişiler

KK. (X), Adı-Soyadı, Yaşı, Öğrenim Durumu, Mesleği, Görüşme Tarihi/Yeri

KK. 1: *Oruç Kotancı*, 65, lise mezunu, otobüs şoförü, 5 Kasım 2019 / Kars.

KK. 2: *Güner İşbeceren*, 62, okuryazar değil, ev hanımı, 19 Aralık 2019 / Kars.

KK. 3: *Fatih Efe*, 38, lise mezunu, tespih derlemcisi, mobilyacı, 12 Mayıs 2018 / Kars.

KK. 4: *Hakan Karabak*, 51, yüksekokul mezunu, gardiyan, 14 Mayıs 2018 / Kars.

KK. 5: *Serap Yazıcı*, 62, lise mezunu, ev hanımı, 7 Eylül 2015 / Erzurum.

KK. 6: *Funda Atmaca*, 61, lisans mezunu, kamudan emekli, 6 Eylül 2015 / Erzurum.

KK. 7: *Kıymet Çitgez*, 68, okuryazar değil, ev hanımı, 9 Ocak 2011 / Kars.

Kaynaklar

- Arslan, K. (2018). *Türkiye’de tesbih kullanımının toplumsal temelleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Attar, F. (1984). *Tezkiretü’l-Evliya*. Çev. Uludağ, S.. Bursa: İlim ve Kültür Yayınları.
- Aydın, H. (2009). Tesbih bağlamında kâinattaki şuur ‘bilinçli bir evrende mi yaşıyoruz?’. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI-I, 1-20.
- Batmaz, M. H. (2019). *Bir koleksiyon pratiği olarak Türkiye’de tesbih kültürü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Deger, M. B. (2019). Klasik Türk edebiyatında zâhidin riyâ tesbihi. *Kesit Akademi Dergisi*, 21, 261-273.
- Değirmenci, K. (2018). Türkiye’de tesbih koleksiyonu kültürü: malzeme fetişizmi ve otantisite inşası. *Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi*, 20, 161-171.
- DS. (1993). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dungaj, G. (2006). *Kur’an’da tesbih kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durbaş, R. (2010a). Zekâî Şenyurt ile söyleşi. *Türk Tesbih Sanatı Neziroğlu Koleksiyonu*. 2, 5-9.
- Durbaş, R. (2010b). Metin Karakuş ile söyleşi. *Türk Tesbih Sanatı Neziroğlu Koleksiyonu*. 3, 5-9.
- Elaltuntaş, Ö. F. (2014). Parmak uçlarındaki kültürel hazine: tesbih. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 145-170.
- Ercilasun, A. B. (2002). *Kars ili ağızları, ses bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eroğlu, M. M. (2017). Türk İslam kültüründe tesbihin kullanımı. *IX. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri* 28-29 Eylül 2017, İzmir, s. 231-236.
- Erol, E. (2009). Mevlevilikte zikir ve Mevlana müzesinde bulunan dört zikir tesbihi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Hüseyin AYAN Özel Sayısı, 39, 857-866.
- Erkiletlioğlu, H. (1998). *San’atta ve maneviyatta tesbih*. Kayseri: Erciyes Eğitim ve Hizmet Vakfı.
- Gorbon, B. (1980). Türk tesbihçilik sanatı. *Türkiyemiz Dergisi*, 31, 1-6.
- Gürsoy, D. (2010). *Tesbih, parmak uçlarındaki huzur*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Karadaş, C. (2005). Tesbih ve bir ustası. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, 14, 37- 42.
- Karagöz, İ. vd. (2015). *Dinî kavramlar sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). Seyf-i Sarâyî, Gülistan tercümesi, Kitâb an bi’t-Türkî. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB. (2007). Yusuf Has Hacı, Haz. Reşit Rahmeti ARAT. *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kollektif (2017). *Sami Tokgöz tesbih koleksiyonu* (2 Cilt), İstanbul: Kişisel Yayınlar.
- Neziroğlu, B. S. (2010). *Türk tesbih sanatı-Neziroğlu koleksiyonu* (3 Cilt). İstanbul: Kişisel Yayınlar.

- Polat, C. (1995). *Türk-İslam kültüründe tesbih ve tesbih sanatı / Mualla Murat Nuhoglu*. Ankara: Kevser Kitabevi.
- Şimşek, S. (2004). *Kur'an'da tesbih kavramının semantik analizi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Tekin, K. H. (2014a). Türk-İslam sanatında tesbih üzerine notlar. *Turkish Studies*, 9(10), 1009-1018.
- Tekin, K. H. (2014b). *Sabırla selamete tane tane... Osmanlı kültüründe tesbih ve Hüsnü Dikeçligil tesbih koleksiyonu*. Kayseri: Orka Matbaası.
- Tonuk, D. (2020). Tespih ve zikirmatik: ibadet pratiklerinde nesneler. *ViraVerita E-Dergi*, 12, 127-145.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tozlu, N. (2013). Kültürümüzde çerçi esnaflığının son örneklerinden 'tespih çerçiliği'. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 209-244.
- TS. Akalın, Ş. H. vd. (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünal, Y. (2012). Tesbih kavramı üzerine. *Dini Araştırmalar*, 41, 163-184.
- Yavuz, K. (2007). *Gülşehri'nin Mantıku't Tayr'ı (Gülşen-Nâme) metin ve günümüz Türkçesine aktarma*. Kırşehir: Kırşehir Valiliği Yayınları.
- Yazıcı, N. (1979). Din ve san'at açısından tesbih. *Diyanet Dergisi*, 18, 170-185.
- Yılmaz, K. H. (2012). Divan şiirinde tesbihe dair. *Turkish Studies*, 7(1), 2131-2144.
- YZ. Akalın, Ş. H. vd. (2005). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Extended Abstract

A rosary is a string made of various materials, usually consisting of thirty-three or ninety-nine beads, used to repeat certain religious words or to linger on the hand. In a conceptual sense, rosary is Allah's salvation from the deficiencies of possibilities and lines in the religious literature, and from the qualities such as having a wife and child that is not worthy of him.

Although there is no definite information about the emergence of the rosary on the stage of history, it is thought that the first rosary was inspired by necklace beads. There were similarities between the belief in the Gök Tanrı (Sky God) and Islam in the context of some religious ceremonies. For this reason, shamans wore necklaces or bracelets made of these stones to expel evil spirits, fight evil spirits, and heal the sick. In addition, the hunting Turks removed the teeth of the animals they hunted as a sign of strength, strung them on a rope and carried them around their necks and wrists. Rosary appears as an inter-faith symbol. In addition to Islam, the rosary was used in theological systems such as Hinduism, Buddhism, Christianity and Judaism. As a matter of fact, the first starting point of the rosary is accepted as Hinduism, and it spread to the East through Buddhism, to the Middle East through Islam, and to Europe through Christianity.

Some hadiths and myths about the rosary in the early periods of Islam give information about the place of the rosary in our culture. Different from the religious use and conceptual field of the rosary, its use in the artistic and medical fields has recently become widespread. It is possible to say that especially natural stones have turned into a psychological tool in the context of their therapeutic properties. We see that the use of rosary is at a high level of addiction in some of the resource persons of our study. It is possible to say that the use of rosary in these people has escaped from a simple practice and reached the dimension of fetishism.

The rosary has its own terminology. This is an indication that the rosary is built on a systematic basis, and it is generally constructed from Turkish, Arabic and Persian. The word *tesbih* is used in most of the sources we refer to in this study. According to the Turkish Language Association Spelling Guide

(Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu), we should use the *tespih* form instead of *tesbih*, that is, /p/ instead of /b/.

It is possible to come across the word *tespih* in historical texts such as Kutadgu Bilig, Mantıku't-Tayr, and Tezkiretü'l-Evliyâ. sometimes appears in Turkish Folk Literature and Religious-Mystical Turkish Literature with its religious and sometimes formal features. Like Gevheri, Yunus Emre, Pir Sultan Abdal, Seyrani, Kevseri, Aşık Veysel etc. The poems in which the word *tespih* is constructed in many artists; again, we see the discourses in which the *tespih* is used in jokes, folk songs, poems and riddles. In the works of different artists such as Ömer Hayyam, Atilla İlhan, Necip Fazıl Kısakürek and even in movies and TV series, we come across texts, situations and events fictionalized with *tespih*.

There are two basic expressions regarding the use of *tespih* in Turkey Turkish, namely “*tespih çek-*” and “*tespih salla-*”. While there is the expression “*tespih çek-*” in the Turkish dictionary, there is no “*tesbih salla-*” expression. In Anatolia, the *tespih* is pronounced in different ways. For example, in Konya and its environs, “*tesbik*”, in Sivas and its environs, “*tesbeḥ*”, in the Eastern and Southeastern Anatolia Regions, especially in Şanlıurfa, “*tösbeḥ*”, in Bingöl “*tisbaḥ*” varies according to dialect characteristics. It should be noted that we did not encounter these pronunciation differences in the Compilation Dictionary (Derleme Sözlüğü). In the Compilation Dictionary (Derleme Sözlüğü), we see that the *tespih* is used only in the form of *tesbah* in Şehli, Piraziz-Giresun and Gaziantep regions.

In the province of Kars, which forms the basis of our study, the word *tesbih-tesbah* is used for the word *tespih*. It is possible to say that these expressions are intense especially in the Terekeme dialect. As a result of the compilations, vowel changes such as *a>â*, *e>ê*, *i>ë*, *i>ü*, we come across consonant changes such as *k>ḡ*, *k>ḥ*, *k>ḡ*, *t>d*, *b>m*, *b>v*, *p>f*, *v>f*, *z>s*, *l>r* also vowel derivation and consonant derivation. Although there are different ways of using rosary from person to person, we see that there are also different expressions about the use of rosary. Users' social, economic, political, psychological etc. characteristics are reflected in these expressions. In addition to the expressions of *tespih çek-* and *tespih salla-*, the expressions we obtained from the source people as a result of the compilations we made for many years are as follows: *çek->çehmeh*, *boş çek->boş çehmeh*, *adım at->addım atmaḥ*, *say->saymaḥ*, *gidip gel->gêdif gêlmeh*, *bir yol gidip gel->bir yol gêdif gêlmeh*, *bir baş gidip gel->bir baş bir gêdif gêlmeh*, *turla->turramaḥ*, *dönüp gel->dönüf gêlmeh*, *bir yol dönüp gel->bir yol dönüf gêlmeh*, *o yan baş, bu yan baş dönüp gel->o yan baş, bu yan baş dönüf gêlmeh*, *bayıl->bayılmaḥ*, *bayılıp gel->bayılıf gêlmeh*, *stres at->sitres atmaḥ*, *volta at->volta atmaḥ*, *zikir çek->Sikir çekmeh*, *tespih et->tesbih etmeh*, *salavat getir-/salat getir->salaFat gêtirmeh*, *salavat çek-/salat çek->salaFat çekmeh*, *dua say->duva saymaḥ*, etc.

The vast majority of these expressions have undertaken the task of adding meaning to the discourse of wandering among the rosary beads and dhikr in religious practices. We can exemplify the rosary used from the dialects of the province of Kars and the words of the Turkish language with the expressions we can list above.